IX–XII ASRLARDA UYG‘ONISH MADANIYATI

Turon universiteti Andijon filiali
Tarix Magistr 2- bosqich talabasi
Ashurov Sherzodbek
Sherzodashurov650@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi madaniy yuksalishning ijtimoiy hamda intellektual mexanizmlari o‘rganiladi. Tarixiy-qiyosiy usul, manbashunoslik tanqidi va mavzuviy tahlil yordamida tarixiy asarlar tarjimalari, ilmiy tadqiqotlar hamda madaniy meros tavsiflari qiyoslandi. Shahar xo‘jaligi, homiylik, kitobdan foydalanish va ko‘ptilli muloqot bilim ishlab chiqarishning o‘zaro bog‘liq shartlari sifatida ajratildi. Xorazmiy, Beruniy, Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib va Mahmud Koshg‘ariy merosi misolida ilmiy umumlashtirishning turli shakllari ko‘rsatildi. Muallif uyg‘onish madaniyatini bilimning hududlararo aylanishi va qayta ishlanishi orqali izohlaydi; jarayonning notekisligi va manbalar cheklovlari hisobga olinadi.

Kalit so‘zlar: uyg‘onish madaniyati, Movarounnahr, Xuroson, ilmiy meros, ko‘ptillilik, homiylik, kitobat, madaniy aloqalar.

Аннотация. Исследуются социальные и интеллектуальные механизмы культурного подъёма Мавераннахра и Хорасана в IX–XII веках. Использованы историко-сравнительный метод, критика источников и тематический анализ переводов исторических сочинений, исследований и описаний памятников. Городская экономика, покровительство, доступ к книгам и многоязычные связи рассматриваются как взаимосвязанные условия развития знаний. На примере наследия аль-Хорезми, аль-Бируни, аль-Фараби, Ибн Сины, Юсуфа Баласагуни и Махмуда Кашгари выявляются формы систематизации и

передачи знаний. Предлагается интерпретация подъёма через межрегиональную циркуляцию знаний с учётом неравномерности процесса и ограничений источников.

Ключевые слова: культура Возрождения, Мавераннахр, Хорасан, научное наследие, многоязычие, покровительство, книжная культура.

Abstract. This article examines the social and intellectual mechanisms of cultural flourishing in Transoxiana and Khurasan during the ninth to twelfth centuries. Historical comparison, source criticism and thematic analysis are applied to translated historical works, scholarship and heritage descriptions. Urban economies, patronage, access to books and multilingual exchange are identified as interconnected conditions for knowledge production. Selected works by al-Khwarizmi, al-Biruni, al-Farabi, Avicenna, Yusuf Khass Hajib and Mahmud al-Kashgari illustrate different forms of intellectual synthesis. The author interprets this flourishing through the circulation and transformation of knowledge while acknowledging regional differences and source limitations.

Keywords: renaissance culture, Transoxiana, Khurasan, intellectual heritage, multilingualism, patronage, book culture, cultural exchange.

Kirish

IX–XII asrlardagi madaniy yuksalish Markaziy Osiyo tarixida ilmiy bilim, adabiy ijod va shahar hayotining o‘zaro aloqalarini o‘rganish uchun muhim davrdir. Mazkur maqolada “uyg‘onish madaniyati” tushunchasi Movarounnahr va Xurosonda bilimlarni o‘zlashtirish, tartibga solish va yangi asarlar yaratish faollashgan tarixiy jarayonning ishchi ta’rifi sifatida qo‘llanadi. Bu yondashuv davrni Yevropa Renessansining aynan takrori sifatida tasavvur etishni talab qilmaydi. Asosiy e’tibor yuksalishning mintaqaga xos sharoitlari va tekshiriladigan dalillariga qaratiladi.

UNESCOning Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixiga bag‘ishlangan jamoaviy tadqiqoti ushbu keng hududning madaniy jihatdan bir xil bo‘lmaganini ta’kidlaydi [1, 27–30-b.]. E. L. Daniel Somoniylar davri Xurosonida diniy bilimlar, arab tilidagi ilmiy-adabiy faoliyat va yangi fors adabiyotining rivojini bir tarixiy muhitda ko‘rsatadi [14]. D. Gutasning Ibn Sino haqidagi tadqiqoti esa olimning faoliyati saroy, kutubxona va hududlararo harakat bilan bog‘liqligini ochadi [3, 1.1-bo‘lim]. Ushbu qarashlar yuksalishni ijtimoiy aloqalar orqali tushuntirishga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi madaniy mahsuldorlikni ta’minlagan shartlar bilan asarlarda namoyon bo‘lgan bilimni qayta ishlash usullarini bog‘lashdir. Asosiy savol quyidagicha qo‘yildi: turli siyosiy markazlar va tillar sharoitida madaniy an’ananing davomiyligi qanday ta’minlangan? Maqolaning ilmiy hissasi tanlangan dalillarni shahar xo‘jaligi, homiylik, kitobiy vositachilik va ko‘ptilli ijod munosabatlari asosida birgalikda tahlil qilishdan iborat.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot tarixiy-manbashunoslik tahlili shaklida bajarildi. Xronologik doira IX asr boshidan XII asr oxirigacha belgilandi. Geografik markaz Movarounnahr, Xorazm va Xuroson bo‘lib, Bag‘dod, G‘azna va Qashg‘ar bilan aloqalar shu hududlar madaniy hayotiga daxldor holatlarda olindi. Zamonaviy davlat chegaralari o‘rta asr madaniy makoniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilmadi. Tadqiqot uchun manba muallifligi, tarixiy mansubligi, ilmiy nashr yoki muassasaga bog‘liqligi va matnni tekshirish imkoniyati mezonlari qo‘llandi.

Daliliy baza birlamchi asarlarning nashr etilgan tarjimalari va ularga yozilgan ilmiy sharhlar, mualliflik ensiklopedik tadqiqotlari hamda meros kataloglaridan tuzildi. Narshaxiyning “Buxoro tarixi” ruscha ilmiy tarjimada [2], Beruniyning “Hindiston”i E. Sachau tarjimasida [5], Forobiy qarashlari o‘zbekcha nashrda o‘rganildi [7]. Ingliz va turk tilidagi tadqiqotlardan ham foydalanildi. Til bo‘yicha

cheklov qo‘yilmadi, biroq barcha tillardagi nashrlarni to‘liq qamrab olish da’vo qilinmaydi. Arab va fors qo‘lyozmalarining yangi matnshunoslik kollatsiyasi bajarilmadi.

Manbashunoslik tanqidida asarning yaratilish sanasi, bizgacha yetib kelgan nusxa va zamonaviy tarjima sanasi ajratildi. Tarixiy-qiyosiy usul ilmiy, adabiy va moddiy merosni qiyoslashda qo‘llandi. Mavzuviy tahlilda kitobga kirish, homiylik, tillararo vositachilik va amaliy ehtiyojlar alohida belgilar sifatida kuzatildi. Tanlov maqsadli bo‘lib, miqdoriy reprezentativlikka ega emas. Shuning uchun natijalar madaniy yuksalish omillari haqida sifat tahliliga asoslangan talqinni beradi; ularning statistik sababiy kuchini o‘lchamaydi.

Natijalar

Narshaxiy Buxorodagi to‘quvchilik ustaxonasi, mahsulotlarning boshqa o‘lkalarga chiqarilishi va mahalliy hunarmandchilik malakasini tasvirlaydi [2, IX bob]. Muallifning mahsulotlar sifatiga bergan bahosida madh unsuri mavjud, ammo ustaxona, savdogar va uzoq bozorlar haqidagi ma’lumotlar shahar iqtisodiyotining murakkabligini ko‘rsatadi. Bunday muhitda hisob-kitob, hujjat yuritish va kasbiy tayyorgarlikka talab shakllanganini taxmin qilish mumkin. Mazkur bog‘lanish matnda bevosita o‘lchangan natija emas, dalillarga tayangan mualliflik izohidir.

Xorazmiyning taxminan 830-yilda yaratilgan “Al-jabr va-l-muqobala” asari bu munosabatni aniqroq yoritadi. AQSh Kongress kutubxonasi tavsifida uning savdo, meros taqsimoti va yer o‘lchash kabi amaliy vazifalarga xizmat qilishi qayd etilgan [4]. Demak, nazariy umumlashtirish kundalik hisoblash ehtiyojlari bilan tutashgan. Xorazmiy faoliyatining Bag‘dod bilan bog‘liqligi esa mintaqaviy ilmiy merosning markazlararo aloqalarda shakllanganini ko‘rsatadi. Asardagi matematik mazmunni faqat muallif tug‘ilgan hudud doirasida izohlash yetarli bo‘lmaydi.

Kitobdan foydalanish ham muhim shart edi. Ibn Sinoning tarjimai holi haqidagi Gutas tahlilida Somoniylar saroyi kutubxonasidan foydalanishi, turli fanlarga oid asarlarni o‘qishi va keyingi shaharlarda homiy izlab faoliyat yuritishi ko‘rsatiladi [3, 1.1-bo‘lim]. Ushbu dalil kutubxonaning bilimlarni jamlovchi vazifasini ochadi. Saroy esa muallifga vaqt va imkoniyat bergan bo‘lsa-da, siyosiy o‘zgarishlar uning ko‘chishiga sabab bo‘lishi mumkin edi. Homiylikning mahsuldorligi bilan unga qaramlik bir tarixiy munosabatning tarkibiy tomonlari bo‘lgan.

Tanlangan asarlarda bilimni qayta ishlashning turli shakllari kuzatildi. Xorazmiy hisoblash masalalarini umumiy usullarga keltirgan bo‘lsa, Beruniy boshqa madaniyat haqidagi xabarlarni tushuntirish va qiyoslash masalasini qo‘yadi. “Hindiston” muqaddimasida u hind qarashlarini bayon qilish va ularni yunon qarashlari bilan solishtirish niyatini bildiradi [5, I jild, 7–8-b.]. Bu o‘rinda kuzatilayotgan mezon qarshi tomon fikrini avval tushunish, so‘ng izohlashga urinishdir. Shu bilan birga, asarda muallifning diniy va madaniy mavqeyi saqlanib qoladi.

Forobiyning “Ihso al-ulum”idagi fanlar tasnifi mantiq, matematika va boshqa bilimlarni izchil tartibda ko‘rishga imkon beradi. Th.-A. Druart uning falsafiy hamda musiqiy qiziqishlarini bir intellektual faoliyat doirasida tahlil qiladi [6, 1, 4-bo‘limlar]. Bizningcha, tasnifning madaniy ahamiyati bilimni o‘qitish va yangi matn yaratish uchun yo‘nalish berishidadir. Buni bugungi fanlar tizimining tayyor shakli deb qabul qilmasdan, o‘sha davr bilish mezonlari doirasida baholash zarur.

Ushbu misollar tarjimaning ijodiy jarayonga xizmat qilganini ko‘rsatadi. Ilmiy an’ana avvalgi matnlarni o‘qish, tushunchalarni sharhlash va ularni boshqa vazifalarga tatbiq etish orqali davom etgan. Biroq saqlangan alohida asarlardan butun aholi savodxonligi yoki barcha ta’lim muassasalarining dasturi haqida umumiy hukm chiqarib bo‘lmaydi. Manbalar, avvalo, kitobiy bilim ishlab chiqargan qatlam faoliyatini yoritadi.

Somoniylar muhitida arab tilidagi bilimlar bilan fors tilidagi adabiy ijod yonma-yon rivojlangan. Daniel saroyning Rudakiy singari shoirlarga homiyligi va tarjima faoliyatini shu jarayon doirasida ko‘rsatadi [14]. XI asr turkiy yozma madaniyati esa ushbu maydonning kengayganini bildiradi. Tillarning vazifalari muallif, janr va auditoriyaga qarab farqlangan; ular o‘rtasida qat’iy va o‘zgarmas ierarxiya bo‘lgan deb xulosa qilish manbalar imkoniyatidan tashqariga chiqadi.

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig”ni 1069–1070-yillarda yakunlab, Qoraxoniy hukmdoriga taqdim etgan. Asarda adolatli qonun, saodat, aql va hayotning oxiri haqidagi qarashlar timsollar orqali ifodalanadi [8]. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”i esa odatda 1072–1074-yillardagi ijodiy faoliyat bilan bog‘lanadi; ayrim sanalar va keyingi taqdimot vaqti haqidagi bahslar alohida qayd etilgan [9]. Asarning turkiy til materiallarini arab tilida tushuntirishi til chegarasidan o‘tgan ilmiy muloqotning ko‘rinishidir. UNESCO tavsifi undagi lug‘at, etnografiya va xaritashunoslik ma’lumotlarini ham ta’kidlaydi [10].

Forobiyning fozil jamiyat haqidagi mulohazalari bilan Yusuf Xos Hojibning axloqiy-siyosiy qarashlarini bilim va inson kamoloti munosabati bo‘yicha qiyoslash mumkin. O‘zbekcha nashrda Forobiy fozillikni bilim va unga muvofiq faoliyat bilan bog‘laydi [7, 42–44-b.]. Bu qiyos madaniy yuksalishda axloqiy mulohaza ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Shu o‘xshashlikning o‘zi asarlar o‘rtasida bevosita ta’sir bo‘lganini tasdiqlamaydi; bunday xulosa uchun matniy dalillar kerak.

Yuksalishning moddiy ifodasi sifatida Buxorodagi Somoniylar maqbarasi alohida ahamiyatga ega. UNESCO uni X asr musulmon me’morchiligining muhim namunasi sifatida tavsiflaydi [11]. G. A. Pugachenkova IX–XII asrlarda mintaqaviy me’moriy maktablar, pishiq g‘ishtdan foydalanish, gumbazlar hamda geometrik bezaklarning rivojini ko‘rsatadi [12]. Bu dalillar madaniyat tarixini yozma asarlar bilan birga ustachilik tajribasi orqali ham o‘rganish imkonini beradi.

Geometrik bezak va qurilish yechimlari o‘lchash, hisoblash hamda materialni bilishni talab qilgan. Biroq muayyan matematik risola bevosita bir imorat qurilishida qo‘llanganini hozirgi dalillar asosida aytish mumkin emas. Ishonchliroq xulosa shuki, amaliy malakalar me’moriy shakl va kasbiy tajriba orqali avlodlarga uzatilgan. Shu jihatdan bino ham bilimni saqlovchi tarixiy manba vazifasini bajaradi. Tanlangan misollar 1-jadvalda umumlashtirildi.

Muhokama

Natijalar yuksalishni bilimning aylanishi va qayta ishlanishi orqali tushuntirishga asos beradi. Shaharning xo‘jalik muhiti amaliy talablarni shakllantirgan, homiylik ayrim olimlarga ishlash imkonini bergan, kitoblar esa uzoqdagi bilimlarni bir joyda jamlagan. Ko‘ptilli ijod ularni yangi auditoriyaga olib chiqqan. Bular bir yo‘nalishda doimiy ishlaydigan sabablar emas: savdo faolligi har doim ilmiy kashfiyotga olib kelmagan, homiylik esa ijod erkinligini bir xil darajada ta’minlamagan. Taklif etilgan bog‘lanishlar alohida shahar va asarlar misolida tekshirilishi kerak.

Davrni uzluksiz osoyishtalik bilan tavsiflash ham tarixiy manzarani soddalashtiradi. D. G. Tor XII asr o‘rtalaridagi Xuroson inqirozini tahlil qilib, 1153-yilda Sulton Sanjarning o‘g‘uzlar tomonidan asir olinishi va undan keyingi vayronagarchiliklarni muhim omil sifatida ko‘rsatadi [13]. Bu muallifning muayyan manbalar asosidagi izohidir; uni barcha hududlarda bir vaqtda kechgan umumiy tanazzul qonuniga aylantirish mumkin emas. Shunga qaramay, mazkur tadqiqot yuksalishning siyosiy zo‘ravonlik va homiylik tizimi izdan chiqishiga sezgir bo‘lganini muhokama qilishga imkon beradi.

Manbalarni talqin etishda bir necha cheklov mavjud. Saroy va yetuk mualliflar haqidagi xabarlar yaxshi saqlangani uchun oddiy hunarmand, ayol o‘quvchi yoki qishloq aholisi bilim tajribasi kamroq ko‘rinadi. Tarjima esa terminlar ma’nosini o‘zgartirishi mumkin. Narshaxiy asarining keyingi tahrirlar orqali yetib kelgani ham

har bir xabarni muallifning o‘z davriga avtomatik nisbat berishni qiyinlashtiradi [2]. Kelgusida qo‘lyozmalar, arxeologik material va mahalliy tarixlarni birgalikda tekshirish bu cheklovlarni kamaytiradi.

Mazkur talqinning amaliy ilmiy ahamiyati madaniy merosni o‘qitish usulida namoyon bo‘ladi. Alloma va sanalar bilan birga asarning yaratilish sharoiti, foydalanilgan bilimlar va tarqalish yo‘llarini ko‘rsatish maqsadga muvofiq. Masalan, “Devon”ni tilshunoslik, xaritashunoslik va madaniy muloqot manbasi sifatida o‘rganish bir asarning turli vazifalarini ochadi. Bunda o‘rta asrning tarixiy tajribasi hozirgi ta’lim yoki ilmiy muassasaning tayyor modeli sifatida taqdim etilmasligi lozim.

Xulosa

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi uyg‘onish madaniyati turli markazlar, tillar va bilim shakllarining aloqasida rivojlangan. Tanlangan dalillar shahar xo‘jaligi, kitobdan foydalanish, homiylik va tillararo vositachilikni madaniy mahsuldorlikning o‘zaro bog‘liq shartlari sifatida ajratishga imkon berdi. Xorazmiyda amaliy masalalarning umumlashtirilishi, Beruniyda madaniyatlar qiyosi, Forobiyda tasnif va axloqiy mulohaza, turkiy adabiyotda esa bilimni yangi auditoriyaga yetkazish shakllari kuzatildi.

Muallifning asosiy xulosasi shuki, mazkur davrning tarixiy ahamiyati bilimning saqlanishi bilan birga uning yangi vazifalar uchun qayta ishlanishida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon hududlar bo‘yicha notekis kechgan va siyosiy sharoitga bog‘liq bo‘lgan. Uni chuqurroq baholash uchun shaxslar merosini shahar, qo‘lyozma va kasbiy amaliyot tarixi bilan birga o‘rganish zarur. Taklif etilgan yondashuv madaniy yuksalishni dalillarga tayangan holda izohlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bosworth C. E., Asimov M. S. (eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV, Part Two: The Achievements. Paris: UNESCO, 2000. Introduction; The Development of Education. P. 27–45.

2. ан-Наршахи. Та’рих-и Бухара. История Бухары / пер., коммент. Ш. С. Камолиддина; археол.-топогр. коммент. Е. Г. Некрасовой. Ташкент: SMIA-SIA, 2011. Введение; гл. IX.

3. Gutas D. Ibn Sina [Avicenna] // Stanford Encyclopedia of Philosophy. Updated 2025. Section 1.1.

4. Al-Khwarizmi. The Compendious Book on Calculation by Completion and Balancing. Raqamlashtirilgan asar va ilmiy katalog tavsifi // Library of Congress.

5. Al-Biruni. Alberuni’s India / transl. E. C. Sachau. Vol. I. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1910. P. 7–8.

6. Druart Th.-A. al-Farabi // Stanford Encyclopedia of Philosophy. Revised 14 May 2024. Sections 1, 4.

7. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Nodir va dono fikrlar. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. 160 b.

8. DİA. Kutadgu Bilig // TDV İslâm Ansiklopedisi. 2002. Elektron nashr.

9. Kaçalin M. S. Dîvânü Lugāti’t-Türk // TDV İslâm Ansiklopedisi. 1994. Elektron nashr.

10. UNESCO. Diwan Lughat al-Turk (Compendium of the Turkic Dialects) // Memory of the World. Elektron meros tavsifi.

11. UNESCO World Heritage Centre. Historic Centre of Bukhara. World Heritage List No. 602.

12. Pugachenkova G. A. Architecture iv. Central Asian // Encyclopaedia Iranica. 1986. Vol. II, fasc. 3–4. P. 334–339. Updated 2013.

13. Tor D. G. The Eclipse of Khurāsān in the Twelfth Century // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 2018. Vol. 81, No. 2. P. 251–276. DOI: 10.1017/S0041977X18000484.

14. Daniel E. L. Khorasan vi. History in the Taherid and Samanid Periods // Encyclopaedia Iranica.

15. Ibrohimjon, M. (2022). BUGUNGI ZAMONDA DUNYODA IJTIMOIY PSIXOLOGIYANING O'RNI. *PEDAGOGS jurnali* , *13* (1), 77-79.